

Голос Бога

Якби хтось уклав книжку сучасних ідіотизмів для вжитку політично коректними інтелектуалами, схожу на *sottissier**, який в ХІХ столітті склав Флобер, починатись вона б мала з двох наказів: а) нападати на суспільство споживання, б) вказувати на телебачення як на джерело масового безкультур'я, насильства й тупості.

Звісно, всі мають невід'ємне право засуджувати споживацтво, але, якщо бути послідовними, огудники мусять погодитися, що те аскетичне суспільство, яке вони пропонують, де люди купували би лише необхідне їм для виживання, уникаючи зайвих товарів — іншими словами, де майже не було би промисловості, — то був би примітивний світ, з натовпами непрацюючих і голодних людей, заручників різних напастей і закону джунглів, в якому боротьба за виживання не залишала би більшості смертних багато часу для духовного чи інтелектуального життя. Відбулось би повернення до племені. Бо сувора правда така: що більше промислових товарів споживатимуть громадяни — є вони зайвими чи конче потрібними у відкритому суспільстві належить вирішувати лише самому споживачеві, — то більше буде робочих місць, кращою і всеохопнішою буде освіта, буде більше дозвілля, бо без них нема чогось вартого духовного чи інтелектуального життя.

Тема телебачення є безконечно дражливішою, ніж тема споживацтва. Немає сумніву, що воно являє собою колосальну силу в сучасному суспільстві і зіграло вирішальну роль у створенні «суспільства видовища», яке я сам занепокоєно критикував**. Поппер думав, що в наші дні те-

* *Sottissier (фр.)* — збірка плитких думок, обмовок і помилок відомих авторів (*тут — примітка перекладача*).

** Див. Маріо Варгас Льюса, «Цивілізація видовища», Мадрид, «Альфаґвара», 2013.

лебачення є «найважливішою з усіх» силою — настільки, що вважав: «воно замінило голос Бога». Ці твердження з'являються в одному з останніх текстів, які він написав, коментуючи аналіз психолога Джона Кондрі щодо впливу телебачення на американських дітей. Обидва зібрані в одній книжці, що вийшла у французькому видавництві «Анатолія» під войовничою назвою «La Télévision: un danger pour la démocratie» («Телебачення: небезпека для демократії»)*.

Одразу скажу — як, гадаю, це засвідчено на цих сторінках, — вважаю Карла Поппера найважливішим мислителем нашої доби, а значну частину останніх тридцяти років я провів, читаючи і вивчаючи його праці, і якби мене попросили назвати найвидатнішу і найплодотворнішу книжку ХХ сторіччя, я, ні секунди не вагаючись, вказав би на «Відкрите суспільство та його ворогів». Скажу також, що через захват цим надзвичайним інтелектом у мене тремтіли жижки того дня, коли Педро Шварц, його учень, привів мене в гості в його охайний будиночок в Кенслі, на околицях Лондона, де я розчулено слухав, як він захоплено говорить про Канта і ХХІ сторіччя. Хоча зізнаюсь, що хвилювання поступилося місцем подиву, коли ми з філософії та історії перейшли на літературу — і я почув, як сер Карл просторікує про Кафку і його співвітчизників Музіля й Рота, пояснюючи нам, що він воліє доброчинні й захоплені романи Тролопа, ніж цю нездорову і нудну літературу. Одним з моїх найкращих інтелектуальних переживань була участь у «Зустрічі з Карлом Поппером» у Сантандері в серпні 1991 року, коли філософові виповнилося 89 років, і під час круглого столу я мав змогу обмінятися з ним деякими думками.

* Я цитую французький переклад цієї книжки. Усі цитати в цьому розділі взято з есею Поппера й іспанською мовою перекладені мною.

Великий філософ має повне право на власні літературні смаки, але чи мислимо, щоб найзатятіший оборонець особистої свободи від свавілля й втручання держави — як панацею від усіх бід, які телебачення стягує на відкрите суспільство, пропонував корпоративну систему дозволів і контролів, покликану запобігати тому, аби продюсери програм і фільмів і далі жили малий екран трьома отрутами: «насильством, сексом і сенсаційністю»?

Поппер стверджує, що демократія не виживе, якщо не візьме телебачення під дієвий контроль, який зменшить його необмежене тепер панування в культурному і моральному середовищі. Його діагноз опирається на дослідження професора Кондрі, від яких, звісно, волосся стає дибки: американські діти в середньому дивляться телевізор сорок годин на тиждень — від чотирьох до п'яти з понеділка по п'ятницю і від семи до восьми в суботу й неділю — і ця залежність спричиняє в них численні фізичні, моральні та інтелектуальні розлади: зниження метаболізму, ожиріння, пасивність, етичну аномію, агресивну поведінку, трафаретне бачення цінностей, невміння розрізнити фантазію і дійсність, життєвий соліпсизм. Серед усіх цих наслідків Поппер виокремлює той, що здається йому найзгубнішим: спонукання до насильства. І, нагадуючи, що цивілізація за своєю суттю полягає в тому, аби його зменшити, він пропонує взятися за корінь зла.

Його рецепт суперечить усім ліберальним антиетатичним та антиконтрольним постулатам і цілком і повністю збігається з конструктивістськими та інтервенціоністськими теоріями соціал-демократів, соціалістів і комуністів (тих, кого Поппер розносив у «Відкритому суспільстві та його ворогах»). Він полягає в тому, щоб надавати обов'язкову професійну освіту всім, хто бажає створювати телевізійні програми, що дозволило би державі інструктувати їх «про фундаментальну роль освіти» і те, «як діти сприймають образи, як поглинають те, що пропонує їм

телебачення, і як намагаються адаптуватися до середовища, маркованого телебаченням». Так навчені, вони б отримували «патент, посвідку чи ліцензію», без якої не зможуть працювати на телебаченні, та яку призупинять чи анулюють, якщо вони, виконуючи свою роботу, порушать цю «етичну присягу», схожу на Гіппократову клятву медиків, яку складатимуть на початку своєї професійної діяльності. «Співтовариство» чи корпорація, на зразок тих, що об'єднують нотаріусів чи лікарів, візьме на себе обов'язок стежити за відповідним застосуванням цього кодексу належної практики.

Аж дрож бере, коли уявляєш, що би сталося, якби пропозиція Поппера мала успіх і всі відкриті суспільства її прийняли. З тієї миті вони, ясна річ, були б уже значно менш відкриті. Можливо, у їхніх телевізійних програмах була би менша доза того насильства, уособленням якого є фільми Тарантіно чи серіал про Джеймса Бонда. Але як щодо *іншого* насильства, яке прийшло б йому на зміну? Насильство бездарності й придушення таланту, яке тягне за собою будь-яка бюрократизація творчої діяльності, насильство недопущення будь-якого протестного чи бунтівного духу і цензури для будь-якого експерименту чи пошуку нового. Телебачення, либонь, було б таким добродійним і мирним, яким є телебачення Китаю, Куби чи Північної Кореї, чи яке розважало телеглядачів франкістської Іспанії або Чилі в часи Піночета, де лише уповноважені державою професіонали — винятково через корпоративне «співтовариство» — могли створювати фільми і програми, які мали бути зроблені згідно з написаним кодексом, аби захистити суспільство від його ворогів. Вирішило би це проблему чи ліки виявилися би гіршими за хворобу?

Проблема, певна річ, існує, і немає сумніву, що вона поглибилась із вражаючим розвитком нових комунікаційних технологій, бо телебачення, а зараз інтернет і так

звані соціальні мережі, справді здійснюють безпрецедентний вплив на сучасне життя. І необхідно вживати певних застережних заходів, аби він — наприклад, у тому, що стосується дітей — не був згубним. Цілком справедливо, що встановлюються певні години для показу деяких фільмів і передач, зміст яких може виявитися шкідливим для малолітніх глядачів, і що вони є маркованими, аби батьки могли вирішити: треба їхнім дітям їх дивитися чи ні, хоча фактично через аудіовізуальну революцію наших днів ці застережні засоби можуть виявитися марними. У кожному разі, якби ці обмеження дійшли до тієї крайності, коли контроль держави над аудіовізуальними засобами вважався б допустимим, то неминучим наслідком цього стало б їх перетворення на інструмент політичної дії з боку тих, хто здійснює владу від власного імені — іншими словами, це було б так само деструктивне для духу і моралі насильство, як те, яке хочуть викорінити.

Подобається нам це чи ні, але телебачення, інтернет і соціальні мережі існують — і це надовго. Немає сенсу ставити собі питання, чи було би краще, якби всього цього не винайшли. Що б там не казала статистика, я підозрюю, що — так само, як і з книжками, — все це насильство з'являється на екранах не як причина, а радше як наслідок того насильства, яке нуртує в суспільстві, тож ефективно здолати його можна перекриваючи не доступ до екранів, а його витoki в реальному житті і за допомогою освіти. Звісно, це складне питання і значно більше пов'язане з тими темними й жорстокими глибинами, які — хай у що б там вірив той добрий і мудрий чоловік, яким був Карл Поппер, — також присутні в людській душі, ніж із тими поганими прикладами, які дають вимисли літератури, кіно, телебачення та інтернету.

У кожному разі, не надмір конкуренції, а її нестача стоїть на заваді тому, аби телебачення створювало більш оригінальні й творчі програми і призводить до того, що в

ньому повно посередності та тупості. Якби у ньому були розмаїття і відтінки, як у книжках, журналах, газетах і (в деяких країнах) на радіостанціях, то витончені, вишукані, вимогливі й непересічні душі знайшли би на малому екрані те, відсутність чого на ньому зараз б'є у вічі. Зникнення медійних кордонів і воцаріння великих каналів інформації (а також розваг і художнього вимислу), мабуть, змогли би наблизити нас до цього ідеалу.

Реймон Арон (1905–1983)

То був низенький і носатий чоловік із великими вухами, синіми очима і меланхолійним поглядом, напрочуд ввічливий. Народився він у світській єврейській родині, інтегрованій і доволі заможній; дитинство провів у Версалі, в домі з тенісним кортом — у цій грі він в юні роки досягнув певних успіхів, доки інтелектуальне покликання не віддалило його від спорту. Але він продовжував захоплюватися регбі, хоча лише по телевізору. В *École Normale**, де навчався в двадцяті роки, він отримував найкращі оцінки на своєму курсі, але був настільки скромним і стриманим у дискусіях, що його друг та однокашник Жан-Поль Сартр якось дорікнув йому: «*Mon petit camarade, pourquoi as-tu si peur de déconner?*» («Братчику, чому ти так боїшся ляпнути дурницю?») Сартр ніколи цього не боявся і впродовж свого життя часто їх ляпав — з усією силою розуму, який маскував під істину найгірші софізми. Натомість Реймон Арон залишався таким до завершення свого плідного життя, яке скінчилося наприкінці вересня 1983 року в паризькому Палаці правосуддя, куди він прийшов захищати свого друга Бертрана де Жувенеля в суді за наклеп і висловлював свою думку так само розважливо і поштиво, як робив це завжди, за винятком, можливо, періоду сту-

* *École Normale* (фр.) — Вища нормальна школа, один з найпрестижніших навчальних закладів у Франції (*тут — примітка перекладача*).

дентської революції в травні 1968 року — то були єдині події, які так його розлютили, що навіть вивели з себе.

Ще дуже молодим він зацікавився німецькою філософією, вивчив німецьку мову і в 1930 році, завершивши навчання в École Normale, вирушив на батьківщину Гете. Кілька років працював лектором у Кельні, а згодом — ще два роки в Französische Akademiker-Haus* у Берліні. Там він перебував і 1932 року, коли Гітлер здобув електоральний тріумф. Невдовзі по тому Арону разом з його другим істориком Голо Манном довелося стати свідками аутодафе, в якому нацисти перед Університетом Гумбольдта спалили тисячі «дегенеративних» книжок. Ці травматичні політичні події не завадили йому в його інтелектуальній праці, результатом якої після його повернення в Париж стали дві ключові для філософії і соціології книжки, які познайомили Францію з такими мислителями, як Дільтей, Зіммель, Гуссерль, Гайдеггер і Макс Вебер: «Essai sur une théorie de l'histoire dans l'Allemagne contemporaine» та його докторська дисертація «Introduction á la philosophie de l'histoire» (обидві вийшли 1938 року).

Він був доволі екстравагантним мислителем у французькій культурній традиції, яка обожає крайнощі: ліберал і поміркований, поборник тієї англосаксонської політичної чесноти — здорового глузду, симпатичний скептик, який не надто успішно, але мудро й чітко понад півсторіччя у книжках, статтях і лекціях — з кафедри і в газетах — обстоював ліберальну демократію супроти диктатури, толерантність супроти догм, капіталізм супроти соціалізму і прагматизм супроти утопії. В епоху, яка захоплювалася крайнощами, іконоборством і зухвальством, розсудливість і вихованість Реймона Арона були настільки неефективними, так суперечили круговерті шалених модних течій, що навіть дехто з його шанувальників, схоже,

* Französische Akademiker-Haus (нім.) — Французький академічний дім (*тут — примітка перекладача*).

потаї погоджувався з тим злостивим висловом, сформульованим кимось у шістдесяті роки, згідно з яким «краще помилятися із Сартром, аніж мати рацію з Ароном». У п'ятдесяті й шістдесяті роки посеред інтелектуального сум'яття Франції, де ліві мали монополію в культурному житті, Реймон Арон був таким собі внутрішнім вигнанцем у власній країні; згодом, починаючи зі сімдесятих, коли його аналіз і прогнози щодо комунізму, СРСР і його країн-сателітів справдився, його признали і його праця «Memoires» (1983) навіть здобула майже загальнознаний успіх. Але минулий. Хоча це визнання його, мабуть, потішило, він цього не виявив: був надто зосереджений на написанні свого останнього шедевр — двох грубих томів «Penser la guerre: Clausewitz» (1976).

Він був безпристрасним інтелектуалом, з проникливим, хоча й не блискучим інтелектом, холодною й чіткою прозою, здатним спокійно розмірковувати на найбільш зловоденні теми і коментувати сучасність з такою ж ясністю і стриманістю, з якими розповідав із кафедри в Сорбонні про індустріальне суспільство чи своїх вчителів Монтеस्क'є і Токвіля. Та іноді міг бути магом іронії та сарказму, як-от на своїй лекції з нагоди 150-річчя народження Маркса, яку він виголосив в ЮНЕСКО у сам розпал Травневої революції 1968 року, де сказав, що берлінські студенти готували мирне суспільство марксистського майбутнього, «проганяючи своїх викладачів». Єдине, що його зазвичай діяло, як і пана Теста у Валері, — це *bêtise* чи людська тупість. Якось, коментуючи популістську демагогію руху Пужада, він написав: «Quand ça devient trôp bête, je cesse de comprendre» («Коли дурості стає надто багато, я перестаю розуміти»)*.

Разом з ним не стало одного з останніх великих європейських інтелектуалів й одного з найдоступніших

* Реймон Арон, «Histoire et Politique, Textes et Témoignage», Париж, «Julliard», 1985, с. 230.

профанам, мораліста, філософа й соціолога найвишого рівня, який водночас займався журналістикою і мав талант — дуже рідкісний серед інтелектуалів — підносити коментар на злободенну тему до категорії творчого есею і наділяти наукову працю та історичні чи соціологічні міркування ясністю доброї газетної замітки. Професор Collège de France*, публіцист, який понад півсторіччя коментував щотижня політичні події спочатку в «Комба», потім у «Ле Фігаро», а згодом у «Лекспрес», являв собою живе заперечення мнимої несумісності між спеціалістом і популяризатором. Інтелектуали нині є спеціалістами і пишуть для спеціалістів: прірва між їхнім знанням, схованим за часто-густо езотеричною риторикою, і щораз дешевшим і негодящим інтелектуальним продуктом, який доходить до широкої публіки через засоби масової інформації, здається нездоланною. Подвижництво Реймона Арона полягало в тому, що все своє життя він був мостом, перекинутим через цю безодню, яка поглиблюється страшними темпами.

Він був невтомним трудівником, якого життя постійно змушувало піддавати свої ідеї випробуванню дійсності. Інтелектуалу-германофілу ще зі студентських років, йому випало пожити в країні, де він освоював німецьку філософію й соціологію, та разом з тим розвиток нацизму і захоплення ним влади змусили Арона відкрити для себе своє становище єврея, яке він заледве усвідомлював. Іудейство Реймона Арона вимагає окремої згадки. Так само, як сер Ісає Берлін, з яким його еднає стільки поглядів і позицій, його ідеї щодо цього є повчальними в питанні, часто викривленому небезсторонністю та упередженням. Народжений і вихований в асимільованій родині, яка пере-

* Колеж де Франс — один з найпрестижніших вищих навчальних закладів Франції; посада професора Колеж де Франс вважається вершиною наукової кар'єри у Франції (*тут — примітка перекладача*).

стала практикувати релігію, сам по собі агностик (батьки ніколи не водили його в синагогу), Арон часто засуджував релігійну нетерпимість і національний екстремізм тих, кого він не без гумору називав єврейськими «однодумцями». Він ніколи не вірив у «обраний народ» і «священну історію» Старого Заповіту. Та коли в 1967 році генерал де Голль на прес-конференції назвав євреїв «елітним народом, гордим, самовпевненим і пануючим», Арон відповів книжкою, яка є одним з найрозумніших описів становища євреїв та ізраїльської проблематики: «De Gaulle, Israel et les Juifs» (1968).

Серед почесей, які віддавали йому після смерті, «Ліберасьйон» заявила, що «Реймон Арон допоміг правим не потонути в глупстві (*la connerie*)». Ох, ця манія французів усе класифікувати та їхнє іноді таке дешеве лівацтво... Така класифікація стирає нюанс, який в Арона плутали зі суттю того, що він думав. Якось, згадуючи Ортеґу-і-Гасета, він сказав, що праві й ліві є «двома однаковими односторонніми паралічами». Він вважався правим, та був ним в дуже особливий, тобто дуже ліберальний, спосіб. Після поразки Франції в 1939 році він одним з перших французьких інтелектуалів вирушив у Лондон, щоб приєднатися до Сил вільної Франції, але генерал де Голль не дав йому стати бійцем, як він того хотів, а поставив на чолі журналу опору «Ля Франс Лібр» («Вільна Франція»). Його примикання до генерала де Голля завжди було незалежним, недовірливим і критичним; часто він робився суворим критиком П'ятої республіки і самого генерала, яких звинувачував у авторитаризмі. Після студентської революції 1968 року, проти якої він виступав з незвичною для нього пристрасністю, він написав у «La Révolution introuvable» (1969): «... я не є голлістом і залишаюсь таким, відчуваючи особливу антипатію до генерала де Голля»*.

* Я цитую іспанський переклад Реймон Арон, «Студентська революція», Більбао, «Editorial Desclée de Brouwer», 1970, с. 35. Переклад